

Widerstand gegen den Nationalsozialismus. Hrsg. Peter Steinbach und Johannes Tuchel, Bonn 1994, 627 ss.

Problematyka narodowego socjalizmu, Trzeciej Rzeszy i opozycji antyhitlerowskiej stanowi nadal dla historyków interesujący obszar badawczy. Powstają wciąż nowe opracowania stawiające sobie za cel wyjaśnienie fenomenu, jakim do dziś pozostają narodziny, wzrost i upadek nazizmu oraz reakcja społeczeństwa niemieckiego na to zjawisko. Zasłużona dla upowszechnienia wyników badań historyków nad tymi zagadnieniami jest bońska *Bundeszentrale für politische Bildung*. W wydawanej przez tę instytucję serii poświęconej historii idei i myśli politycznej znalazły się też ważne pozycje dotyczące wspomnianej tematyki¹.

Recenzowana książka jest pracą zbiorową zawierającą artykuły blisko czterdziestu autorów. Zebrany materiał został pogrupowany wokół ośmiu wiodących tematów. Pierwszy dotyczy początków i podstaw niemieckiego ruchu oporu, a w szczególności prawa do oporu i analizę położenia państwa i społeczeństwa niemieckiego u schyłku Republiki Weimarskiej i początków Trzeciej Rzeszy. Na ten temat wypowiedzieli się: Hans Maier, Klemens von Klemperer, Heinrich August Winkler, Klaus Megerle, Detlef Lehnert i Klaus Drobisch. Rozprawy Klaus-Michaela Mallmanna, Hartmuta Mehrngera, Michaela Schneidera i Michaela Kißenera zajmują się ruchem oporu związanym z organizacjami robotniczymi i związkami zawodowymi. Kolejnym problemem, wokół którego oscylują zainteresowania Günthera van Nordena, Heinsa Hürtena i Brigitte Oleschinski jest ruch oporu wywodzący się ze środowisk chrześcijańskich i odwołujący się do zasad wiary chrześcijańskiej. Studia Horsta R. Sassina, Ekkeharda Klausy, Winfrieda Beckera i Hansa Mommsena dotyczą oporu w różnorodnych nurtach i ugrupowaniach politycznych. Na próbach przewrotu i militarnej opozycji z lat 1937-1945 skupili uwagę Klaus-Jürgen Müller, Reiner A. Blasius, Jürgen Schmädke, Winfried Meyer oraz Angela Kaiser-Lahme. Niejako kontynuacją tych rozważań jest rozdział szósty dotyczący zamachu w „Wilczym Szańcu” 20 lipca 1944 r., zawierający studia Gerda R. Ueberschära, Heinricha Wallego oraz Ulrike Hett i Johannes Tuchela. Najobszerniejszą część książki stanowią artykuły związane z zagadnieniem ruchu oporu w okresie wojny, w tym z kwestią udziału w ruchu oporu młodzieży i kobiet oraz z działalnością organizacji skupionej wokół Arvida Harnacka i Harro Schulze-Boysena oraz grupy *Weißer Rose*. Tematyce tej poświęcili swoje dociekania Gerhard Paul, Christl Wickert, Wilfried Breyvogel, Christiane Moll, Jürgen Danyel, Eva Bliembach, Claus-Dieter Krohn, Sylvia Rogge-Gau, Norbert Haase i Edgar Wolfrum. Ostatni fragment książki zawiera oceny niemieckiego ruchu oporu wyrażane w obu państwach niemieckich po zakończeniu drugiej wojny światowej. Zagadnieniu temu poświęcili uwagę Ines Reich, Christiane Toyka-Seid, Werner Bramke i Peter Steinbach. Całości recenzowanej pracy dopełniają: wstęp pióra P. Steinbacha, redaktorskie komentarze do każdego z wymienionych rozdziałów oraz indeks osobowy, wybrana bibliografia i noty o autorach.

Książka zawiera pokaźną liczbę artykułów o różnorodnej wartości. Kilka rozpraw zasługuje na szczególną uwagę. Należy do nich tekst wytrawnego historyka Klemensa von Klemperera pt. *Prawo natury oraz niemiecka opozycja antynazistowska. Przyczynek do kwestii niemieckiej „odrębnej drogi”*². Punktem wyjścia rozważań Klemperera jest stwierdzenie, iż niemiecka umysłowość pod

¹ Por. np. *Nationalsozialistische Diktatur 1933-1945. Eine Bilanz*. Hrsg. K. D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen, Bonn 1983; *Widerstand und Exil 1933-1945*, Bonn 1985; *Deutschland 1933-1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*. Hrsg. K. D. Bracher, M. Funke, H.-A. Jacobsen, Bonn 1992; Zob. też artykuły dotyczące tej tematyki znajdujące się w *Deutschland zwischen Krieg und Frieden. Beiträge zur Politik und Kultur im 20. Jahrhundert*. Hrsg. K. D. Bracher, M. Funke, H.-P. Schwarz, Bonn 1990.

² K. von Klemperer opublikował na ten temat artykuł pt. *Naturrecht und der deutsche Widerstand gegen den Nationalsozialismus*. „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte” nr 3/1992. Problemowi tego dotyczy także rozprawa K. Joncy, *Dylematy prawa natury w Trzeciej Rzeszy*. W: *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*. T. XVII, Wrocław 1994, s. 5 i n. Por. też H. Maier, *Das Recht auf Widerstand* zamieszczone w recenzowanym zbiorze, s. 33 i n.

wplywem luteranizmu, historyzmu, a w szczególności romantyzmu poszła „odrębną drogą”, oznaczającą wyobcowanie z uniwersalnych tradycji prawa natury i humanizmu oraz zdystansowanie się w stosunku do europejskiego Zachodu. Autor stawia w tym kontekście pytanie, czy i jak dalece pomimo tego niemiecka opozycja antynazistowska sięgnęła po koncepcje prawa natury i w niej poszukiwała usprawiedliwienia dla swych idei i działań. Klemperer przechodzi następnie do omówienia wpływu koncepcji prawa natury na myśl i postępowanie niemieckich grup konspiracyjnych. Godzi się zastrzec, że autor nie prezentuje poglądów całej opozycji, lecz skupia się na poglądach wybranych osób i grup konspiracyjnych; omawia m.in. wpływ wywierany na nich przez myśl scholastyczną (głównie tomistyczną) i anglosaską. Słusznie podkreśla oddziaływanie katolickich koncepcji prawa natury na studencką grupę *Weißer Rose* i Jezuitów bawarskich uczestniczących w spotkaniach w Krzyżowej oraz znaczenie „anglosaskich powiązań” innego współuczestnika kręgu z Krzyżowej Adama von Trotta zu Solza dla jego afirmacji idei prawa natury. Klemperer zastanawia się również nad chrześcijańskimi uwarunkowaniami poglądów inspiratora *Kreisauer Kreis* Helmutha Jamesa von Moltkego i jego przyjaciela Hansa-Bernda von Haeflana. Przypomina także opinię innego opozycjonisty prof. Theodora Heussa o istnieniu „wyższej instancji” usprawiedliwiającej w „sytuacji granicznej moralnych rozstrzygnięć” przeciwstawienie się prawu pozytywnemu. Wspomina też tezę czołowego przywódcy narodowokonserwatywnej opozycji Carla Goerdelera, zgodnie z którą „wieczne prawa etyki” uzasadniają czyny graniczące ze zdradą, jeśli wymaga tego ratowanie ojczyzny. Godne odnotowania są spostrzeżenia autora dotyczące dokonanego przez protestanckich teologów Karla Bartha i Dietricha Bonhoeffera przeformułowania doktryny luteranckiej i jej wpływu na postawy opozycyjnych grup w Niemczech nazistowskich. Nie w pełni przekonujący jest natomiast pogląd Klemperera, że również w szeregach lewicowego ruchu oporu wyraźnie powoływano się na prawo natury. Co prawda Klemperer zastrzega, że lewica eksponowała raczej „ponadnarodowe prawa ludzkie” i jej rozumienie prawa natury było znacznie bliższe koncepcjom holenderskiego myśliciela żyjącego na przełomie XVI i XVII w. Hugo de Groota niż scholastyków, to jednak nie rozwiewa to wszystkich wątpliwości. Część z nich przedstawił w osobnym studium Karol Jonca³. Ponadto można tu przypomnieć twierdzenie Marii Szyszkowskiej, że koncepcje odwołujące się do „ponadnarodowego prawa ludzkiego” nie muszą koniecznie akceptować idei prawa natury⁴. Trudno także przyjąć, aby nurty lewicowej konspiracji identyfikującej się z poglądami komunistycznymi, recypowały koncepcję prawa natury nawet w jej „zracjonalizowanej”, postgrocjuszowskiej formule. Nie wdając się w szerszą polemikę można zauważyć, że problem ten nie jest możliwy do jednoznacznego rozstrzygnięcia bez osobnych badań. Jak się wydaje wywody Klemperera zawierają tezę, że specyfika niemieckiej „odrębnej drogi” oraz szczególna sytuacja prawnych i moralnych wyborów, przed którymi zostali postawieni Niemcy w okresie rządów nazistowskich, stały się przyczyną znacznie zwiększonego zainteresowania w Niemczech zagadnieniem prawa natury. W krajach dotkniętych agresją hitlerowską problem ten miał mniejsze znaczenie.

Kolejne studium, które godzi się bliżej naświetlić, nosi tytuł *Polityczny konserwatyzm i ruch oporu*. Jego autor E. Klaus stara się ustalić znaczenie wpływu ideologii konserwatywnej na postawę tradycyjnych elit niemieckich w Trzeciej Rzeszy, a w szczególności w jakim zakresie oddziaływała na kształtującą się antynazistowską opozycję. Rozważania swoje Klaus rozpoczyna od oceny tradycyjnego konserwatyizmu i neokonserwatyizmu w Republice Weimarskiej. Następnie analizuje postawy zajmowane przez sfery narodowokonserwatywne wobec władz niemieckich w pierwszych latach po hitlerowskiej *Machtübernahme* z 1933 r. Stara się też ustalić przyczyny, z powodu których niektórzy przedstawiciele środowisk konserwatywnych stanęli w opozycji wobec nazizmu. Autor poddaje analizie specyfikę różnych nurtów konserwatywnych oraz ich zmiennych stanowisk wobec panowania Hitlera. Artykuł zamyka dość pesymistyczna konkluzja o niemożno-

³ K. Jonca, tamże, s. 21.

⁴ M. Szyszkowska, *Europejska filozofia prawa*. Warszawa 1993, s. 107 i n.

ści powstania masowego i skutecznego ruchu oporu opartego na ideologii konserwatywnej. Tekst Klausy reprezentuje wysoki poziom erudycyjny. Niemniej jednak niektóre jego tezy mogą budzić zastrzeżenia. Wydaje się, iż relacja dotycząca przedstawicieli doktryny neokonserwatywnej wymaga uszczegółowienia. Autor co prawda sygnalizuje na wstępie różnorodność nurtów rewolucyjnego konserwatyizmu, nie znajduje to jednak wyraźnego odbicia w dalszej części rozważań. Brakuje chociażby wzmianek o konspiracyjnych grupach rewolucyjnych konserwatystów skupionych wokół np. Josepha Drexela, Paula J. Stürmera czy Edmunda Forschbacha, o ugrupowaniach opozycyjnych związanych z nurtem *bündische* albo o postawach Artura Mahrana, Reinholda Schneidera lub Rudolfa Pechela³. Zastanawiająca jest również próba bardzo szerokiego zdefiniowania „konserwatywnego” ruchu oporu. Klausu zmierza do objęcia tym terminem nie tylko osób tradycyjnie łączonych z ideologią konserwatywną, jak np. Edgara J. Junga i Ulricha von Hassella, ale nawet Moltkego (który przecież dosyć niechętnie odnosił się do jednego z fundamentów konserwatyizmu – idei państwa narodowego) oraz związanych z lewicą Wilhelma Leuschnera i Juliusa Lebera.

Na szczególną uwagę zasługują jeszcze wywody wybitnego historyka Hansa Mommsena. W tekście zatytułowanym *Przyszły nowy porządek Niemiec i Europy z punktu widzenia Kreisauer Kreis* porusza on problem koncepcji polityczno-ustrojowych wyłożonych przez uczestników konspiracji skupionej wokół Moltkego i Petera Yorcka von Wartenburga. Mommsen zastanawia się nad filozoficznym podłożem tych idei i skłonny jest przyjąć, iż duży wpływ na ich ukształtowanie się wywarł konserwatyzm. Autor sporo miejsca poświęca też na przybliżenie poglądów „duchowego przywódcy” *Kreisauer Kreis* H. J. v. Moltkego. Co ciekawe, Mommsen zakłada, że Moltke światopoglądowo zbliżony był do konserwatystów, a nawet neokonserwatystów, a jednocześnie zalicza go do lewego skrzydła *Kreisauer Kreis*. Autor stwierdza przy tym, że konsekwentne odrzucenie nacjonalizmu jako zasady porządku prawnego odróżnia, przynajmniej lewe skrzydło (jeśli nie cały) *Kreisauer Kreis* od pozostałej konspiracji niesocjalistycznej. Mommsen prezentując konkretne rozwiązania nowego uporządkowania stosunków w Niemczech i Europie, wyłożone przez Moltkego oraz w czasie spotkań w Krzyżowej, trafnie zwraca uwagę na wpływ, jaki na koncepcję *Kreisauer Kreis* wywarła anglosaska myśl polityczno-prawna.

Istotną cechą książki jest ogólnie wysoki poziom pomieszczonych w niej rozpraw. Każdy z artykułów znamionuje fachowość, a w wielu przypadkach również i oryginalność w ujęciu tematu. Na słowa uznania zasługują także redaktorzy tomu Peter Steinbach i Johannes Tüchel, którym udało się w przejrzysty sposób pogrupować zebrany materiał i dokonać jego starannego opracowania. Recenzowana książka stanowi ważną pozycję wśród prac poświęconych historii Trzeciej Rzeszy i godzi się ją polecić.

Tomasz Scheffler

ADOLFO SCALPELLI: *Vite vendute. L'emigrazione verso il Terzo Reich dal fenudo di Farinacci 1938-1945*. Wyd. Ediesse, Roma 1995, 93 ss.

Recenzowana praca składa się z dwóch, ściśle zresztą łączących się, części. W pierwszej – zasadniczej – A. Scalpelli omówił warunki rekrutacji, pracy i życia robotników włoskich pochodzących z prowincji kremońskiej, którzy w latach 1938-1945 pracowali w Niemczech. W drugiej, nie mniej zresztą interesującej, Teréz Marosi zaprezentował kilkanaście tabel będących

³ Zob. szerzej M. Maciejewski, *Doktryna rewolucyjnego konserwatyizmu wobec narodowego socjalizmu 1921-1945*, Wrocław 1991, s. 408 i n.; tenże, *Rewolucyjni konserwatyści przeciwko nazistowskiej dyktaturze (1933-1945)*. W: *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*. T. XIII, Wrocław 1990, s. 19 i n.